

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ

Մեկենասությամբ
Արմեն և Բերսաբե Ճերեճեան հիմնադրամի
-ԱՄՆ-

ՀԱՅՈՑ ԴԵՐԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԵՉ

ԵՐԵՎԱՆ 1999

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ԴՏՀ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)52
Ա 501

Խմբագիր՝ Պ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Ա 501 Աճառյան Հ.
ՀԱՅՈՑ ԴԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ.
-Եր. Զանգակ-97, 1999.- 24 էջ

Ակադ. Հր. Աճառյանի սույն աշխատությունը ուրվագծում է այն նշանակալի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ծառայությունները, որ հայերը մատուցել են թուրքական կայսրությանը՝ գերազանցապես XVIII-XIX դարերի ընթացքին:

Հեղինակի նպատակը միայն հայ երախտավորների անունները հիշեցնելը չէ, այլ նաև՝ քելադրել այդ մարզում կատարելիք աշխատանքի կարևորությունը: Այս կարգի նյութերի հրատարակությունը կարող է նպաստ քերել հայկական իրողությունները ճանաչելու գործում թուրք մտավորականների նվաղուն փորձերին:

Պ503020913
Ա-----99
0003(01)-99

ԳՄԴ 63.3(2Հ)52

ISBN 99930 - 2 - 077 - X

© «Զանգակ-97» հրատ., 1999 թ.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

HRACHIYA ACHARYAN

**THE ROLE OF
ARMENIANS
IN THE OTTOMAN EMPIRE**

YEREVAN 1999

*This Publications was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc.
- USA -*

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Պրոֆ. Էդ. Աղայանի տեղեկությամբ «Այս թեմայով հանգուցյալ Հրաչյա Աճառյանը զեկուցում է կարդացել Երևանի պետական համալսարանի գիտական նստաշրջանում 1943թ.: Նա մտադիր էր հետազայում ընդարձակել այդ զեկուցումը և դարձնել մենագրություն, բայց հնարավորություն չունեցավ»: Անվանի հայագետի մահից (1953) տաս տարի անց՝ Էդ. Աղայանը «մտածելով, որ այս փոքրիկ հաղորդումը կարող է օգտակար լինել տվյալ հարցով զբաղվողներին», այն հրատարակության է ներկայացնում «Պատմա-բանասիրական հանդեսին», «կատարելով միայն մասնակի ոճաբանական շտկումներ»:

Հանդեսի խմբագրությունը ի ձեռն պատասխանատու քարտուղարի կատարում է զգուշավորական-գաղափարական բավական նկատելի կրճատումներ և առ ի տպագրություն կարծիքի ներկայացնում ակադ. Աշոտ Հովհաննիսյանին:

Պահպանվել է գրախոսի ձեռագիր առաջարկը. «Հր. Աճառյանի սույն հոդվածը հետաքրքրական է և արժեքավոր: Նրա համառոտակի փաստագրությունները հետազայում իրոք որ կարող են առիթ տալ ավելի ընդարձակ կուլտուր-պատմական հետազոտումների ու ճշգրտումների: Պետք է տպագրել վերականգնելով մի շարք անհարկի կրճատումները: Միայն 8-րդ էջում առաջարկում են կրճատել իննը տող, որոնք հիմնավորված չեն թվում ինձ և կարող են դիպչել թուրքերի ազգային ինքնասիրությանը: 1964, փետր. 5»:

Թյուրիմացության տեղ չտալու համար ասենք, որ Ա. Հովհաննիսյանի առաջարկած իննը տողը վերաբերվում է բացառապես

Ֆուադ և Ալի փաշաների մտադրությանը՝ արաբական գրերի փոխարեն պաշտոնական գործածության ընդունել հայկականը:

Ինչպես երևում է, «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» խմբագրությունում Հր. Աճառյանի հոդվածի տպագրության վերաբերմամբ միասնական կարծիք չի գոյացել, ուստի «խմբագրված» օրինակը գրախոսի լուսանցագրություններով ու օժանդակ այլ նյութերով մնացել է անտիպ նյութերի մեջ:

1967թ. ապրիլ. Մ. Գ. Ներսիսյանի նախաձեռնությամբ ու ապրիլ. Էդ. Ադայանի խմբագրությամբ հրատարակվել սկսեց «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսը, որի առաջին իսկ համարում (էջ 157-163) տպագրված է Հր. Աճառյանի այս հոդվածը: ՊԲՀ-ի առաջարկած կրճատումների մեծ մասը այստեղ կատարված է, կան և մասնակի նոր կրճատումներ, սակայն կարևորը միայն այդ չէ. պարզվում է՝ հեղինակային ձեռագիրը տպագրության պատրաստելիս բնագրային մի քանի էջ վրիպել է ուշադրությունից (թերևս թողոններում առանձին գտնվելու պատճառով):

Ինչպես երևում է՝ գրքերը չէ, հոդվածներն էլ ունեն իրենց ճակատագիրը: Տասնամյակներ անց առաջին անգամ աշխատանքը լույս է տեսնում ամբողջությամբ ու առանց անհարկի միջամտության: Հատուկ անունների գրության մեջ նկատելի է արևմտահայ արտասանության հետքը: Հեղինակային ձեռագրի հետ բաղդատությունը կատարել է Հր. Աճառյանի դուստրը՝ Զնարիկ Աճառյանը:

Հոդվածում շոշափված հարցերից մի քանիսի շուրջ այժմ կան ընդարձակ, նույնիսկ մենագրական աշխատանքներ, սակայն հարցադրման ամփոփությամբ մեծ հայագետի ակնարկը ապահպանում է իր այժմեականությունը:

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԴԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

Թ ուրքիան, երբ Օսմանյան կայսրություն էր, վեց հպատակ ազգ ուներ. արաբները, քրդերը, հայերը, հույները, բուլգարները և ալբանացիք: Արաբները՝ որոնք նույնիսկ տիրող թուրքերից էլ թվով ավելի էին (9 միլիոն), թեև կուլտուրական ժողովուրդ, բայց առանձնացած իրենց երկրում (Իրաք, Ասորիք, Արաբիա), չէին խառնվում երկրի և պետության ընդհանուր վարչական գործին: Արևելքից քրդերը և արևմուտքից ալբանացիք (ամեն մեկը 2 միլիոն ժողովուրդ) անգրագետ և անուսում լինելով՝ պարապում էին միայն իրենց երկրում խաշնարածություն անելով: Բուլգարները նույնպես իբրև երկրագործ ժողովուրդ՝ իրենց երկրի սահմաններում միայն ապրում էին և վարչական կյանքում գործ չունեին: Մնում էին միայն հույները և հայերը, որոնք նույնիսկ մայրաքաղաքում (Պոլիս) մեծ թիվ էին կազմում և միասին 400.000 շունչ էին: Պոլիսը ուներ մի միլիոն բնակիչ, որից 500.000 թուրք, 400.000 հայ և հույն, 100.000 հրեա և եվրոպացի: Բայց հույներն էլ պետական լեզվին ընդհանրապես անտեղյակ մնալով՝ չէին կարողացել պետական ու վարչական ասպարեզում դեր ունենալ: Միայն հայերն եղան, որ լավ տիրապետելով տաճիկ լեզվին, վարչական բարձր պաշտոնների հասան և մեծ դեր ունեցան բոլոր ասպարեզներում:

Հին պետական հայ պաշտոնյաները ամիրաներն էին եղած: Սրանց ծագումը այսպես եղավ. պետությունը նշանակում էր իբրև կառավարիչ մի թուրք փաշա, սա էլ տուրքերի հանձնման իբրև երաշխավոր նշանակում էր հայ սեղանավոր, որ պալատի ծախսերը հոգում էր և վճարելի տուրքին ի հաշիվ գրելուց հետո, ինքը անձամբ հավաքում էր տուրքերը ժողովրդից: Ամիրաները մեծ մասամբ ներքին գավառներից էին լինում և իբրև երկրի ամենից ազդեցիկ մարդերը՝ մասնակից էին բոլոր ազգային գործերին: Պատրիարքը և ազգային վարչությունը նրանց ձեռքն էր: Ամիրաները շատ անգամ անարժան են գտնված իրենց կոչումին, բայց նրանց մեջ եղել են նաև օգտակար անձեր: Հիշենք Սեդրոս ամիրա վաճառականապետը (1720-ական թվերին), Շնորհք ամիրա՝ շնորհալի անձ, որ առաջին անգամ 1790թ. բաց արեց Պոլսի զանազան թաղերում առաջին հայ վարժարանները և մի դպրոց էլ աղջկանց համար, Մկրտիչ ամիրա ճեզայիրյան, որ հիմնեց Խասգյուղի Ներսիսյան վարժարանը և նվիրեց նրան 100.000 դրուշ, Թերգյան Աբրահամ ամիրա, որ 1824-ին Հասան փաշա խանի մեջ տպարան հաստատեց և իր տպած գիրքը ձրիաբար բաժանում էր գավառներում:

ԺԹ դարում սեղանավորության և պետական կապալի անունով երկրի ելևմտական մասը ամբողջապես հայոց ձեռքն էր: Ընդհանուր մաքսային հասույթը հանձնված էր Տյուզյան Հովհաննես Չելեբիին, հետո ճեզայիրյան Մկրտիչ ամիրային: Վառդապետությունը ժառանգաբար Տատյանց ձեռքն էր՝ սկսած 1795 թվից: Առաջին անգամ սուլթան Սելիմի ժամանակ (1792թ.) Ազատլիի վառդապետ նշանակվեց Տատյանց Առաքել աղան, որ իրենից հնարեց ճարտարագործ չարխեր: Սուլթան Սելիմը մեծ պատիվներ շնորհեց Առաքել աղային նրա հնարած այս մեքենայի և նրա պատրաստած ընտիր վառողի համար: Տալով հատուկ սեյնեմներ՝ 48 գյուղի վրա դատավոր նշանակեց: Իր չարխերով Առաքելը տարե-

կան 10.000 քվինտալ վառող էր պատրաստում՝ անգլիական և հոլանդական վառողի որակով. հարկավոր դեպքում կարելի էր այս քանակը էլ ավելի բարձրացնել. սրա համար էլ մյուս բոլոր գործարանները (Սելանիկ և Կելիպոլու) փակվեցան, և վառդապետությունը Տատյան տոհմին մնաց: Բանակի հացի մատակարարությունը Նորատունկյաններինն էր: Փողերանոցը հանձնված էր Տյուզյանց, որոնք առաջ արքունի պալատի ոսկերչապետն էին: Երբ սրանք գողության մեջ կասկածվելով գլխատվեցին, փողերանոցը հանձնվեց Պեզդյան Հարություն ամիրային (ծն. 1771): Տաս տարուց ավելի ծառայեց ամենամեծ հավատարմությամբ և արժանացավ կայսեր ամենաբարձր շնորհներին: Հայ ազգի և տերության ամենամեծ բարերարն է: Ինքը հիմնեց Պոլսի Հայոց Ազգային հիվանդանոցը, վերաշինեց Մայր եկեղեցին, Պատրիարքարանը, Պեզդյան դպրոցը, Զում-քափուի եկեղեցին և երկու դպրոցները, արքունի նավարանի եկեղեցին, Բերայի աղջկանց դպրոցը, Մայր եկեղեցու դպրոցը, Զարթալի դպրոցը, եկեղեցին և աղբյուրը, բացի սրանցից կտակով ապահովել է Զում-քափուի դպրոցները, Օրթագյուղի եկեղեցու 100.000 դրուշ պարտքը վճարել է, օգնել է Չանաքքալեի, Կելիպոլուի, Էտիրնեի, Մալկարայի եկեղեցիներին, Պոլիսի աղքատներին նվիրել է 100.000 դրուշ ևն: Երբ 1828-ին Ռուս բանակը Պոլիս հասավ և 15 միլիոն ռուբլի պատերազմական տուգանք էր պահանջում, հակառակ դեպքում մայրաքաղաք Պոլիսը գրավելու սպառնալիքով, սուլթան Մահմուդը շվարած չգիտեր ինչ անել, որովհետև ոչ դրամ կար տուգանք վճարելու համար, ոչ զինվոր կար կռիվը շարունակելու համար: Պեզդյանը փրկեց Օսմանյան կայսրությունը: Նա մտածեց մի նոր հնարք և փողերանոցում գտնված հին արծաթները հալելով և մեծ մասը պղինձ խառնելով՝ գիշեր-ցերեկ աշխատեց և կտրեց հինգնոց-վեցնոց կոչված դրամները, որ հրապարակ հանեց և ժողովուրդի ոսկին հավաքելով՝ տուգանքը

վճարեց: Դեպքը այսպես են պատմում. Պեզճյանը այնքան մեծ ծառայություններ էր մատուցել պետությանը, որ սուլթանը շնորհել էր իր մոտ ազատ մուտք ունենալու իրավունքը: Մի անգամ Պեզճյանը մտնում է սուլթանի մոտ. տեսնում է նրան տխուր ու մտախոհ, հարցնում է. «Սուլթան, քեզ տխուր են տեսնում այսօր. ի՞նչն է տխրությանդ պատճառը»: Սուլթանը պատասխանում է. «Գնա՛, Արթին, շատ են բարկացած, գնա՛»: «Ժնդրում եմ, սուլթան, ասա ծառայիդ քո տխրության պատճառը, քերես ես կարողանամ ճար գտնել նրան»: «Տխրությունս անդարմանելի է. հեռացիր Արթին. գուցե բարկությանս պատճառով մի վատ հրաման տրվի քեզ դեմ»: Պեզճյանը ընկնում է սուլթանի ոտքը և խնդրում է, որ ասի: «Ռուսները 15 միլ. ուրվի տուգանք են ուզում. ապա թե ոչ Պոլիս պիտի մտնեն ու մայրաքաղաքս գրավեն»: «Այ՞դ է քո տխրության պատճառը»:

Պեզճյանը սուլթան Մահմուդի աջ բազուկն ու աչքի լույսն էր. երբ Պեզճյանը ջրգողությամբ հիվանդացավ, մեռավ, սուլթանը երկու սենեկապետի հետ ծաղկած եկավ նրա հուղարկավորության՝ վերջին անգամ տեսնելու իր սիրելու դեմքը:

Հովհաննես քեյ Տատյան՝ Բեյքոզի թղթի գործարանի վերատեսուչ, Էյուպի մանածի գործարանի տեսուչ և Ազատլըի վառողապետ նշանակվեց: Կառավարության ծախսով երեք անգամ Եվրոպա ուղարկվեց արհեստագիտությունը, հատկապես վառողի պատրաստությունը ուսումնասիրելու համար: Վերադարձին հնարեց հրացանի երկաթները ծակելու մի մեքենա, իր պատրաստած վառողը շատ բարձր գնահատվեց ֆրանսիացի և անգլիացի զորապետների կողմից՝ 1856-ի Ղրիմի պատերազմի ժամանակ: Իր վերակազմությամբ շինվեցին Բեյքոզի կաշիի գործարանը, Նիկոմեդիայի չուխայի գործարանը, Հերեքեի մետաքսի գործարանը, Ջեյթին բուրմուխ երկաթ ձուլելու և չիթի գործարանները:

Արքունի ճարտարապետությունը հանձնված էր Սերվերյան ճանիկ ամիրային, հետո՝ Պալանների նշանավոր ցեղին ժառանգաբար: Նիկողոս Պալանը ուղարկվեց Փարիզ և ի դարձին շինեց Դոլմաբահչեի պալատը, որ Պոլսի ամենագեղեցիկ զարդն է կազմում:

1861թ.-ին սուլթան Մեհմեդի տեղ գահ նստեց սուլթան Ազիզը, որ շինել տվեց Չրաղանի, Բեյլեքեի և Վոսփորի երկու եզերքների պալատները, զորանոցները, զինվորական վարժարանները ևն: Այս բոլոր Պալանների ձեռակերտն է: Երբ ասում են հայոց ձեռակերտն է, պետք է հասկանալ այն իմաստով, թե ճարտարապետը հայ է... Նրանցն է նաև Պոլսի 200 ոտք բարձրությամբ հրդեհի աշտարակը, Գալաթա սարայը, Պենտերը, Սառայ բուրմուխի պալատը ևն: Պենտերը մի բառ էր ասացի և անցավ, բայց, թե ինչպիսի՜ հոյակերտ աշխատանք է.

Արքունի նկարիչներն էլ ընդհանրապես հայ էին: Այստեղ նկարիչ ասելով պիտի հասկանանք գլխատրապես զարդանկարիչ, որովհետև դեմքի նկարչությունը արգելված էր մահմեդականների մոտ:

Որովհետև տաճկական փառասիրությունը չէր թողնում մախարարությունները ամբողջովին հայոց հանձնել, ուստի տաճկական կառավարությունը մտածեց ամեն մախարարի մոտ մի հայ դնել իբր խորհրդատու կամ օգնական, բայց իրոք բուն վարիչ: Այսպես՝ Ռեշադ փաշայի մոտ՝ Կոճիկյան, ծովակալ Մեհմեդ Ալի փաշայի մոտ՝ Հովսեփ Վարդան փաշա, եպարքոս Ալի փաշայի մոտ՝ Համանճյան և Սեֆերյան, Ֆուադ փաշայի մոտ՝ Սերվիչեն և Սահակ Արքո, Մահմուդ Նեղին փաշայի մոտ՝ Արթին փաշա Տատյան, Ջեվդեթ փաշայի մոտ՝ Վահան էֆենդի, Սիհդաթ փաշայի մոտ՝ Օտյան Գրիգոր էֆենդի, Ինիլեզ Սայիդ փաշայի մոտ՝ Նուրյան, Սերվեթ փաշայի մոտ՝ Կոստանդ փաշա, մյուս Սայիդ փաշայի մոտ՝ Աղաբեգյան Սարգիս էֆենդի:

Կայսերական անձնական գանձի նախարարությունը միշտ հայոց ձեռքն է եղել («անձնական գանձի նախարարություն» ասելով պիտի հասկանանք սուլթանի անհատական հարստությունը), ինչպես՝ Հակոբ փաշա Բեգեգյան, Միքայել փաշա Փորթուքալյան և Հովհաննես Սաքըզ փաշա, մինչև իսկ ջարդարար և հայատյաց սուլթան Համիդի օրով: Ելևտական նախարարությունը իր ամենից տազնապալի վիճակում հանձնվեց Բեգեզ Հակոբ փաշային, իսկ շատ անգամ խորհրդական էին Տատյանը և Փորթուքալյանը: 1864թ.-ին Գրիգոր Էֆենդի Աղաթոն ֆրանսիայից Պոլիս դարձավ. Օսմանյան հեռագրական, թղթատարական և հանրային շինությանց վարչությունները շատ վատ վիճակում էին. այս երեք նախարարությունները իրեն հանձնվեցին, և հիշյալ մեծանուն պետական գործիչը ամեն բան կարգի ու կանոնի դրավ, և այնուհետև տաճիկները նրա արածի շարունակությունն էին վայելում:

Արքունի բժշկական համալսարանը կառավարված է մեծ մասամբ հայոց ձեռքով. գլխավոր դասախոսներն եղել են Սերվիչեն, Նիկողայոս Ռուսինյան, Խնդամյան, Անդրանիկ պեյ Կոճիկյան, Ստեփան փաշա Ասլանյան ևն: Մյուս պետական վարժարաններում դասախոսել են Փորթուքալ փաշա, Թերզյան, Հ. Յուսուֆյան, Միրան Բարաքաշ, Հակոբ Բոյաջյան ևն: Պետական պաշտոնարաններում հաշվապահության մեջ կրկնատոմարի դրությունը մտցրին Կարապետ Բարաքաշը, Խորյանը և Բույումջյանը: «Կրկնատոմարի դրություն» ասելով հասկանում ենք իտալական հաշվապահություն, որ այժմ ընդունված է ամեն տեղ: Սրա հիմնադիրներն էլ հայերն են եղել՝ ջուղայեցի հայ վաճառականները: Հարություն փաշա Տատյան արտաքին գործոց նախարարության հոգին եղավ և խորհրդական անունով իսկական վարիչն էր, այնպես որ՝ երբ Տատյանը կարճ ժամանակով հրաժարվեց, դեսպաններին ուղարկված պաշտոնական թղթերը ետ էին գալիս իբրև անհասկանալի:

Մի փոքրիկ բացատրություն այստեղ անհրաժեշտ է.

Հանքաց և անտառաց վերատեսուչն էր Պետրոս Բույումջյանը, հանրային շինությանց նախարարության մեջ նշանավոր են Հովհաննես Չամիչը, Օտյանը, Մարկոսյանը, Ասլանյանը ևն: 1864թ.-ին բացվեց Փանգալթի զինվորական վարժարանը (Հարբիյե), միայն մահմեդականների համար. սուլթան Ազիզը հրամայեց ընդունել իբր փորձ միայն հինգ հայ (Գաբրիել Էքնայան, Կարապետ Բարադամյան, Սիմոն Տատյան, Հովյան և Սինարյան), որոնց մինչև զորապետության բարձրացնելու միտք ունեին: Բայց հետո այս մտքից հրաժարվելով՝ հարյուրապետության աստիճանի մեջ պահեցին: Սրանք առաջին և վերջին զինվորականները եղան:

Ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ տերությունը քրիստոնյաներից էլ զինվոր պահանջեց. հույները մերժեցին, Հայոց Ազգային երեսփոխանական ժողովում ծագեց մեծ վեճ. Իզմիրլյանը և Նար-Բեյը բոլորովին հակառակ կանգնեցին, ասելով թե ընդհանուր զինվորագրությունը պահանջում է պետության մեջ հավասարություն. մեր պետության մեջ հավասարություն չկա, ինչպե՞ս կարող ենք պետությանը զինվոր տալ: Քաղաքագետ Ներսես պատրիարքը ընդունեց գլխահարկի փոխարեն զինվոր տալ, բայց այն պայմանով, որ հայերը թուրք զինվորների հետ չխառնվեն, այլ առանձին գունդ, առանձին դրոշակ և առանձին զորապետ ունենան: Պետությունը՝ որ Լազարևն ու Տեր-Ղուկասովը աչքի առաջ ունեյ, վախեց, և զինվորագրությունը մնաց: Այսպիսով՝ հայերը զինվորական ասպարեզ մուտք չգործեցին դժբախտաբար:

1863 թվին, երբ հայերը դրոշակներով զարդարված 20 շոգենավներով և նվագաժողովայն շնորհակալություն էին հայտնում եպարքոս Ալի փաշային իր Բեքեքի պալատի առաջ՝ սահմանադրության հաստատության համար, եպարքոսը իր մի բարեկամին դառնալով

ասաց. «Ես պոռոտախոս հույներից չեմ վախենում, այլ հայերից, որոնք լռիկ-մնջիկ գործում են և թուրք ժողովրդի հետ սերտ շփման մեջ են. վախենում են, որ սրանք մի օր տաճկաց միանալով հեղափոխություն անեն երկրի մեջ»: Այսպես էր մտածում մահ եպարքոս Ֆուադ փաշան, որ իր վերջին կտակում շեշտել էր ուշադիր լինել հայոց վրա առանձնապես: Իսկ մեծ եպարքոս Միդհաթ փաշան, որ գաղափարական մարդ էր և հասկանում էր, թե ժողովրդական շարժման և ազատական հոսանքի առաջն առնել անկարելի է, 1876թ.-ի Օսմանական սահմանադրությունը հորինված ժամանակ մտածում էր, թե երբ ազատությունը տիրի երկրում, ամենից ավելի հայերը պիտի շահեն, բայց թուրքերին էլ իրենց հետևից պիտի քաշեն, և սրանք միշտ իբրև բազմաթիվ և տիրող տարր կարողանան առաջնակարգ դեր ունենալ:

1876 թվի Օսմանյան սահմանադրությունն էլ հայերի օրինակով է. Միդհաթ փաշայի խորհրդականը Գրիգոր Օտյանն էր. հայոց սահմանադրության հիմնադիրներից մեկը նույն ինքը Գրիգոր Օտյանն է՝ Ռուսիյանի և այլոց հետ: Իրենց ամենօրյա առանձնական խոսակցությանց մեջ Ստեփանը համոզում էր Միդհաթ փաշային սահմանադրություն ընդունելու, ասում են նույնիսկ, թե կա տաճկաց օրինագրքի սրբագրությունը Միդհաթ փաշայի ձեռքով՝ թելադրված Օտյանի միջոցով:

Երբ հաստատվեց սահմանադրությունը և Օսմանյան երեսփոխանական ժողովը կազմվեց, թողնենք պոլսեցի հայերը, որոնք Հայոց Ազգային ժողովում արդեն վարժված էին, այլև գավառացի երեսփոխանները (ինչպես Կարնո, Երզնկայի, Մեքաստիո, Հալեբի) ապշեցրին կենտրոնը իրենց պերճախոսությամբ, լրջությամբ և շրջահայաց տեսողությամբ:

Արհեստների, երկրագործության, վաճառականության և

առևտուրների մեջ էլ հայերը մեծ դեր ունեցան: Կոշկակարություն, ատաղձագործություն, որմնադրություն և հացագործություն գլխավորապես հունաց ձեռքն էր, բայց մյուս բոլոր արհեստները հայոց ձեռքն էին՝ սկսած ոսկերչությունից մինչև մեքենագործություն, սատափի վրա նուրբ բանվածքներ, փորագրություն: Ոսկերչության զարգացումը հայոց մեջ հետևյալ ձևով է կատարվել. Տյուզյան Միքայելը արքունի ոսկերիչ էր՝ սկսած սուլթան Մուսթաֆա Գ-ից. ինքը լինելով լավ ճաշակի տեր՝ ֆրանսիայից բերել տվեց շատ նկարներ և արևելյան ճաշակին հարմարեցնելով՝ պատրաստում էր ընտիր քարեղաններ, ամաններ, ծաղիկներ ևն: Սուլթան Համիդ (1774-1789թթ.) մեծ սեր ունենալով այդպիսի զարդեղենների, շատ բան էր գնում նրանից և գործնականապես քաջալերում նրան: Տյուզյանը շատ հայերի սովորեցրեց արհեստը և այսպիսով ծաղկեցրեց ու տարածեց այդ արվեստը մեր մեջ (Դարապատում 1828, էջ 22): Ոսկերիչների շուկան Պոլսում ամբողջապես հայ է և այն էլ սամաթիացի հայ, և վարպետները սովորություն չունեին օտարազգի աշակերտ պահելու: Թավիշի վրա ոսկեթելով նուրբ ասեղնագործությունը (դիվալ), որ այնպես ընդհանուր տարածված էր Պոլսում, միմիայն հայ աղքատ կանանց մեմաշնորհն ու նրանց ապրուստի գլխավոր միջոցն էր:

ԺԸ դարի վերջերը Պոլսի Գուզկունճուք թաղում մի հայ հմարեց եազմա կոչված բանը: Դա մի քառակուսի արշին մեծությամբ բարակ կտոր է, որի վրա նկարված են գույնգույն ծաղիկներ կամ զարդեր: Եազմաճին կտորը փռում է հատակին, ջրով քրջում, ձեռքի տակ ունի մի քանի գույնի ներկեր և մի քանի տեսակի փայտե կաղապարները թաթախում է ներկերի մեջ և ձեռքով զգուշությամբ տպում շորի վրա: Այդ է եազման, որ ծառայում է աղքատիկ կանանց իբրև գլխակապ: Ծորը թեև բարակ, բայց դիմացկուն է, իսկ ներկերը դիմանում են թե՛ արևի և թե՛ լվացքի: Մի եազման արժեք

պատճառով: Հույները մի դերասան անգամ չեն տվել թուրք թատրոնին: Չայնագրությունը տաճիկները հայերից սովորեցին. հայկական ձայնագրությունը, որի առաջին հեղինակը Բաբա Համբարձում Լիմոնջյանն էր, 1768-1839թթ. մտավ նաև տաճիկների մեջ և հեղինակի անունով կոչվեց «Բաբա Համբարձում նոթասը»: Գեղարվեստից վաժարանի ամենից հաջող աշակերտները հայերն են եղել: Կայսերական լուսանկարիչը հռչակավոր Աբդուլահյան եղբայրներն էին:

Առաջին տաճիկերեն լրագիրը՝ «Թաքսիմ» շաբաթաթերթը Ալեքսանդր Բլակ անուն ֆրանսիացին հիմնեց 1832 թվին, բայց բովանդակությամբ ոչինչ բան էր: 60-ական թվերին լրագրությունը շատ էր ծաղկած հայոց մեջ, որոնք բացի հայերեն թերթերից, ունեին նաև հայատառ թուրքերեն լրագիրներ՝ թրքախոս հայոց համար՝ ինչպես Կարապետ Փանոսյանի «Մյունատի» կամ «Մանգումեի էֆքյար», Հովսեփ Վարդան փաշայի «Մեջմուայի հավադիս»: Թուրքերը ընտիր մի թերթ չունենալով, շատերը հայերեն գրերը սովորեցին և «Մանգումե» ու «Մեջմուա» էին կարդում, ուր գտնում էին եվրոպական հեռագրեր, մտածված առաջնորդողներ և քաղաքական դրության լավ պատկերը:

Հայերեն տառերը լրագրության միջոցով տաճիկ գիտական բարձր խավի մեջ այսպես տարածվելով, փորձնականապես տեսան նրա սքանչելի պարզությունը և առավելությունը արաբական գրերի վրա: 1860թ.-ին Ֆուադ և Ալի փաշաները մտածել էին, տաճիկական հանելուկային գրերը թողնել և պաշտոնական գրեր ընդունել հայերենը: Մեծ եպարքոս Բեշիդ փաշան սովորեց հայ գիրը, որպեսզի տարածի թուրքերի մեջ: Ասում են, թե Օսմանյան երեսփոխանական ժողովում էլ նույնը ընդունված էր, բայց ազգային փառասիրությունը կամ ժողովի շուտ փակումը չթողեց կատարել այն:

Հայերը տաճիկների համար էլ թերթեր հրատարակեցին, ինչպես Հակոբ Պարոնյան՝ հայ անվանի երկիծաբանը՝ «Թեաթրո» զավեշտաթերթը, Ճեվահիրջյան և Ալեքսան Էֆենդի՝ «Իբրեթ» թերթը, Դր. Յուրյուջյան՝ «Մրհիթ» բժշկական թերթը, նույնպես Պողոս Պառնասյան, Տիրան Զելեկյան եղել են իրենց գլխավոր խմբագիրները: 90-ական թվերին «Սաբահ» պաշտոնաթերթի տերն ու տնօրենը կեսարացի Միհրան Էֆենդի Նաքաշյանն էր:

Թուրքական հրատարակչները, թարգմանիչները և գրաշարները մեծ մասամբ հայ էին, թուրք տպագրական տառերը շինողն ու ձևողն եղավ Հովհաննես Մյուհենդիսյանը. այնպես որ՝ այսօր հրապարակի վրա եղած տառերը իր ձեռակերտն են, և թուրքերը օրհնությամբ են հիշում իր անունը: Նա էր, որ պատրաստեց տաճիկական «Թաալիք» գրերի երկու տեսակները՝ 16 punto նեսիսի, և 80 տարեկան հասակում էլ 6 punto մանրիկ գրերը: Երևակայեցեք, թուրքերը, որ մինչև այն ժամանակ միայն մի տեսակ տառ ունեին, սրանով արդեն հարստացան տպագրական արվեստի մեջ: Մյուհենդիսյանն էր դարձյալ, որ առաջին անգամ Պոլիս բերեց երկաթե մամուլ՝ Ամերիկայից: Ինքը մտցրեց զավանիզմը, ստերեոտիպը, ցինկոգրաֆը ևն: 1844-1876 թվերին ինքը փորագրեց և տպեց տաճիկաց պետության հրատարակած թղթադրամները, «Խայմե» ու «Քոնսուլիդ», մրցման մեջ գերազանցելով այն ֆրանսիացի արվեստագետին, որ տաճիկական կառավարությունը հատկապես բերել էր տվել Եվրոպայից:

Մանկավարժության մեջ էլ հայերն եղան տաճիկաց առաջնորդները, նույնիսկ տաճիկերեն լեզվի համար առաջին եվրոպական ունով ու նոր մեթոդով դասագրքերը հայերը պատրաստեցին. այսպես՝ Միհրան Աբիկյան, Ռեթիկ հոջա, Սարայդարյան և Ջեքի Կարապետյան, որոնց շինած դասագրքերը տաճիկական դպրոցներում գործածության դրվեցին: Ռեթիկ հոջան այնպիսի հմուտ տաճիկա-

գետ էր, որ տաճիկ մոլլաները գալիս էին չոքում նրա մոտ և տաճկերեն սովորում: Միհրան Աբիկյանը 50 դասագիրք է գրել՝ «Մութավել սարֆի օսման»:

Մի ուրիշ արվեստ, որի մեջ հայերը նույնպես շատ առաջ գնացին, ժողովրդական բանաստեղծությունն էր (աշուղ): Այս արվեստում հայտնի են Նալյան Հակոբ պատրիարքը, Մանվել Չպուրճյանը, Բաբա Հակոբջյանը, Միհրան Արաբաջյանը (Բիտարի), Հերեթիկ հոջան, որոնք գրող-բանաստեղծ (Kalem suaraci) էին: Իսկ երգիչ բանաստեղծ եղած են Ագահին, Ջյուղային, Լիսանին, Մերվերին, Քյուրյանին, Մահջուբին, Նամին: Վերջինը (սամաթիացի ատաղձագործ Հակոբ) նմանը չուներ թե՛ պալատում և թե՛ հրապարակի վրա գտնված աշուղների մեջ: Նա մի տարի հրավեր կարդաց Պոլսի բոլոր աշուղներին, նույնիսկ գրող բանաստեղծներին՝ մրցման դուրս գալու իր հետ, բայց ոչ մեկը չհամարձակվեց: Մի հույն աշուղի գոյությունը լսված չէ:

Ես վերջացրի իմ այս ակնարկը հայոց մշակութային դերի մասին Օսմանյան կայսրության մեջ՝ հին ժամանակներից սկսած մինչև ջարդարար Համիդի օրերը: Սա մի թոուցիկ ակնարկ էր, այո՛ (ես չվերցրի երիտասարդ թուրքերի շրջանը, որ ավելի հետաքրքիր կողմեր ունի), որի յուրաքանչյուր հատվածը կարող է մի ընդարձակ նյութ դառնալ, եթե մեկը ուզենա մանրամասն ուսումնասիրության ենթարկել այն:

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ ՀԱՅՈՑ ԴԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հրատարակչության տնօրեն՝	ՍՈՎԻՏ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
Հրատարակչության խմբագիր՝	ՄԱՇԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ
Նկարիչ՝	ԱՐԱ ԲՍԿԱՍՄԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ՝	ՆՎԱՐԴ ՓԱՐՄԱԿԱՆՅԱՆ
Համակարգչային շարվածք՝	ԿԱՐԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Համակարգչային ձևավորող՝	ԳԱՐԵԳՐԵ ՄԱՐԳԱՅԱՆ

Տպագրությունը՝ օֆսեթ
Թուղթը՝ օֆսեթ
Չափսը՝ 60x84 1/16
Ծավալը՝ 1,5 տպ. մամուլ
Տպաքանակը՝ 500
Գինը՝ պայմանագրային

«Ձանգակ-97» հրատարակչություն,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 3: հեռ. 56-30-82:

«Ձանգակ-97» հրատարակչության տպարան, Երևան, Վարդանանց փակուղի 8: